

ROZDZIAŁ X. STOSOWANIE I PRZESTRZEGANIE PRAWA

1. Pojęcie stosowania i przestrzegania prawa

W krajach o systemach prawa ustawowego występuje **rozdzielenie** dwóch sfer działalności prawnej: **stanowienie** (tworzenie) prawa i **stosowanie** prawa. Jego podstawą jest przyjęta w Konstytucji koncepcja państwa i sposobu zorganizowania w nim władzy. Stanowienie prawa i stosowanie prawa są to dwa różne rodzaje działalności kompetentnych organów władzy publicznej, których wynikiem są dwa rodzaje norm prawnych o różnym charakterze i funkcjach.

Stanowienie prawa jest to działalność organów państwa wyposażonych w kompetencje prawotwórcze. Jej rezultatem są różnego rodzaju akty normatywne zawierające normy prawne o charakterze **generalnym** i **abstrakcyjnym**. Owe normy wyznaczają reguły przyszłych zachowań całych klas adresatów w ogólnie określonych okolicznościach, są środkiem regulacji społecznie doniosłych i istotnych stosunków międzyludzkich.

Stosowanie prawa jest to działalność kompetentnych organów państwa, polegająca na wydawaniu w oparciu o normy generalne i abstrakcyjne decyzji **konkretno-indywidualnych** ustalających konsekwencje prawne udowodnionych faktów. Normy konkretne i indywidualne zawarte w decyzjach stosowania prawa (orzeczenia sądowe, decyzje administracyjne) powinny przede wszystkim służyć realizacji indywidualnych interesów podmiotów prawa, ochronie naruszanych ich dóbr.

Należy zaznaczyć, że pojęcie „stosowanie prawa” jest niekiedy odnoszone nie tylko do działalności organów państwa, lecz również do wszelkich podmiotów prawa (osób fizycznych, osób prawnych). Na przykład: osoba fizyczna stosuje prawo, jeśli dokonuje czynności prawnej ze skutkiem prawnym, jak: zawiera małżeństwo, sporządza

testament, zawiera różnego rodzaju umowy. Jest to szerokie rozumienie terminu „stosowanie prawa”. Najczęściej „stosowanie prawa” jest używane w wąskim znaczeniu jako działalność organów państwa, której rezultatem jest decyzja konkretno-indywidualna. Natomiast dla działalności w sferze prawa innych podmiotów używa się określeń „wykonywanie swego prawa”, „czynienie użytku ze swego prawa”.

Przestrzeganie prawa jest to świadome zachowanie adresatów norm (sankcjonowanych i sankcjonujących) zgodnie z treścią dyspozycji tych norm w warunkach określonych w ich hipotezach. Przestrzeganie prawa przez każdy organ państwowy jest konstytucyjną zasadą ustrojową w Rzeczypospolitej Polskiej.

2. Etapy procesu stosowania prawa

Stosowanie prawa jest procesem zmierzającym do wydania decyzji indywidualnej, rozstrzygającej konkretną sprawę w oparciu o obowiązujące prawo. W procesie tym wyróżnia się następujące etapy:

- a) ustalenie stanu faktycznego sprawy,
- b) stwierdzenie czy i jakie przepisy prawne i zawarte w nich normy odnoszą się do ustalonego stanu faktycznego. Po dokonaniu wyboru właściwego przepisu (przepisów) ustala się czy jest to przepis obowiązujący, a następnie dokonuje się jego interpretacji (wykładni),
- c) subsumpcja, czyli stwierdzenie, że udowodniony jednostkowy fakt zalicza się do tej ogólnej kategorii faktów, do której odnosi się dana norma jako generalna i abstrakcyjna reguła,
- d) ustalenie skutków prawnych danego faktu w świetle danej normy.

a) Organ stosujący prawo musi **ustalić** w sposób nie budzący wątpliwości **stan faktyczny**, który ma być przedmiotem kwalifikacji prawnej. W postępowaniu karnym i administracyjnym obowiązek zebrania wszelkich dopuszczalnych przez obowiązujące prawo materiałów dowodowych spoczywa na organach stosujących prawo. Mają one dążyć do ustalenia rzeczywistego, prawdziwego stanu rzeczy zgodnie z **zasadą prawdy materialnej**. Kodeks postępowania karne-

go w art. 2 § 2 głosi, że podstawę wszelkich rozstrzygnięć powinny stanowić prawdziwe ustalenia faktyczne. Kodeks postępowania administracyjnego w art. 7 stanowi: „W toku postępowania administracyjnego organy administracji państwowej... podejmują wszelkie kroki niezbędne do wyjaśnienia stanu faktycznego oraz do załatwienia sprawy, mając na względzie interes społeczny i słuszny interes obywateli”. W postępowaniu cywilnym ustalenie rzeczywistego obrazu stanu faktycznego jest w zasadniczej mierze uzależnione od aktywności stron i innych uczestników postępowania. Zgodnie z art. 3 kodeksu postępowania cywilnego „strony i uczestnicy postępowania obowiązani są dawać wyjaśnienia, co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawić dowody”. W sprawach cywilnych obok prawdy materialnej dopuszczalna jest **prawda formalna**, tj. obraz faktów, na jaki godzą się przed sądem strony albo jaki wynika z domniemań prawnych.

Od zasady, że skutki prawne mogą być wiązane jedynie z faktami **udowodnionymi**, istnieją wyjątki ustanowione na mocy obowiązujących przepisów, jak: fakty powszechnie znane, fakty znane organom orzekającym z urzędu (np. art. 168 K.p.k., art. 228 K.p.c.), fakty przyznane przez stronę przeciwną w postępowaniu cywilnym, jeżeli takie przyznanie nie budzi wątpliwości (np. art. 229 K.p.c.).

W celu ustalenia prawdy materialnej organ stosujący prawo dopuszcza rozmaite **środki dowodowe**, np. przesłuchanie stron, zeznania świadków, opinie biegłych, oględziny. W polskim prawie jest przyjęta zasada **swobodnej** oceny dowodów, zgodnie z którą organ stosujący prawo na podstawie wiedzy o rzeczywistości i własnego doświadczenia dopuszcza takie dowody, jakie uzna za właściwe dla należytego wyjaśnienia sprawy i ocenia ich wiarygodność. Przeciwnieństwem tej zasady jest zasada **związanej** oceny dowodów, gdy samo prawo wskazuje jakie dowody są „lepsze” i „gorsze”, mniej lub bardziej wiarygodne. Ustalenie faktu powinno opierać się na „lepszyc” dowodach, „gorsze” są traktowane jako drugorzędne.

W polskim ustawodawstwie są pewne odstępstwa od swobodnej oceny dowodów; zawierają je:

- przepisy formułujące domniemania prawne,
- przepisy formułujące fikcje prawne,

- przepisy ograniczające albo całkowicie zakazujące korzystania z określonych środków dowodowych.

Problematyka domniemań jest przedmiotem zainteresowania zwłaszcza nauki prawa cywilnego, gdyż domniemania są głównie dopuszczane w postępowaniu cywilnym.

Wśród **domniemań** wyróżnia się domniemania **faktyczne** i **prawne**. Domniemanie **faktyczne** jest to sposób wnioskowania o faktach na podstawie ogólnej wiedzy i doświadczenia społecznego na temat typowych związków, jakie zachodzą pomiędzy określonego typu faktami. Na przykład: Jeżeli zjawiska A i B najczęściej występują łącznie, to jeżeli zostało udowodnione wystąpienie zjawiska A, możemy przyjąć że prawdopodobnie wystąpiło nieudowodnione zjawisko B. Dopuszczalność domniemań faktycznych wskazuje art. 231 K.p.c. Domniemania **prawne** polegają na tym, że nie odwołujemy się do wiedzy i doświadczenia, ale do przepisów prawnych, które wprost nakazują łączenie dwóch typów faktów albo nakazują przyjąć, że ma lub nie ma miejsca określony stan faktyczny, dopóki nie zostanie wykazane, że ma lub nie miał miejsca stan przeciwny. Domniemania pierwszego typu (łączenie dwóch typów faktów) noszą nazwę domniemań prawnych materialnych, np. art. 62 § 1 K.r.o.: „Jeżeli dziecko urodziło się w czasie trwania małżeństwa albo przed upływem trzystu dni od jego ustania lub unieważnienia, domniemywa się, że pochodzi ono od męża matki. Domniemania tego nie stosuje się, jeżeli dziecko urodziło się po upływie trzystu dni od orzeczenia separacji”. Fakt pozostawania w związku małżeńskim z kobietą, która urodziła dziecko, pozwala na uznanie, że dany mężczyzna jest najprawdopodobniej ojcem dziecka (drugi fakt). Domniemania prawne drugiego typu (przyjęcie, że ma lub miał miejsce pewien stan faktyczny) to, np. art. 9 K.c.: „W razie urodzenia dziecka domniemywa się, że przyszło ono na świat żywe”.

Domniemania prawne dzieli się na dwie kategorie: domniemania dopuszczające dowód przeciwny, tzw. domniemania **wzruszalne**, np. do obalenia domniemania z art. 9 K.c. należy udowodnić, że dziecko przyszło na świat nieżywe, domniemania nie dopuszczające dowodu przeciwnego, tzw. domniemania **niewzruszalne**, np. art. 5 ustawy

z dnia 6 lipca 1982 roku o księgach wieczystych i hipotece (Dz. U. nr 19 poz. 147) stanowi: „W razie niezgodności między stanem prawnym nieruchomości ujawnionym w księdze wieczystej a rzeczywistym stanem prawnym treść księgi rozstrzyga na korzyść tego, kto przez czynność prawną z osobą uprawnioną według treści księgi nabył własność lub inne prawo rzeczowe” (rękojmia wiary publicznej ksiąg wieczystych). Domniemania niewzruszalne są konstrukcją zanikającą w nowoczesnym prawodawstwie; przyjmuje się, że wszystkie domniemania można obalić przeciwdowodem. Domniemania wprowadzone są do prawa zazwyczaj wówczas, gdy ustalenie stanu faktycznego w określonym typie spraw jest bardzo trudne, a istnieje duże prawdopodobieństwo oparte na doświadczeniu życiowym, że wskazana w domniemaniu zależność między faktami rzeczywiście ma miejsce.

Inna przyczyna – względy humanitarne są podstawą domniemań w postępowaniu karnym, np. domniemanie niewinności w art. 5 § 1 K.p.k.: „Oskarżonego uważa się za niewinnego, dopóki wina jego nie zostanie udowodniona i stwierdzona prawomocnym orzeczeniem sądu”. Ciężar dowodu winy spoczywa więc na oskarżycielu.

Przepis formułujący **fikcję prawną** to, np. art. 1020 K.c.: „Spadkobierca, który spadek odrzucił, zostaje wyłączony od dziedziczenia, tak jakby nie dożył otwarcia spadku”. **Fikcja prawna** to konstrukcja nakazująca uznać stan faktyczny nieistniejący w rzeczywistości i związać z nim określone skutki prawne. Fikcje mają za zadanie uprościć postępowanie dowodowe, o ile przemawiają za tym względy społeczne.

Przykładem przepisów ograniczających albo **całkowicie** zakazujących korzystania z określonych środków dowodowych jest, np. art. 178 K.p.k. „Nie wolno przesłuchiwać jako świadków:

- 1) obrońcy co do faktów, o których dowiedział się udzielając porady prawnej lub prowadząc sprawę,
- 2) duchownego co do faktów, o których dowiedział się przy spowiedzi”.

b) Mając potrzebne ustalenia faktyczne organ stosujący prawo dokonuje **wyboru** przepisów prawnych, które będą stanowić podstawę prawną wydanej decyzji. Najpierw ustala czy dany przepis (przepisy) obowiązuje, co w większości przypadków ogranicza się do stwierdzenia, że nie został on uchylony przez przepisy wydanego później aktu

normatywnego. Niekiedy, w sytuacji gdy w grę wchodzi przepis zawierający sprzeczne ze sobą normy, należy przy pomocy reguł kolizyjnych uznać tylko jedną z nich za obowiązującą, tj. mającą zastosowanie przy rozstrzyganiu danej sprawy. Interpretacja (wykładnia) przepisu (przepisów) dokonywana jest tylko w zakresie potrzebnym do wydania rozstrzygnięcia. Jeżeli okaże się, że nie ma odpowiedniej normy bezpośredniej, wówczas należy znaleźć normę pośrednią wywiedzioną z norm zawartych w przepisach prawnych za pomocą uznanych i dopuszczalnych wnioskowań prawniczych.

c) Trzeci etap stanowi **subsumpcja**, czyli stwierdzenie, że ustalony (udowodniony) stan faktyczny odpowiada warunkom i okolicznościom wyznaczonym przez hipotezę normy prawnej sformułowanej w wyniku wykładni.

d) Ostatnim etapem jest wiążące ustalenie **konsekwencji** prawnych udowodnionego faktu na podstawie danej normy i podjęcie stosownej decyzji. Przepisy prawne w różny sposób ustalają konsekwencje prawne unormowanych przez nie zachowań. W postępowaniu karnym konsekwencją prawną udowodnionego stanu faktycznego, tj. zachowania stanowiącego przestępstwo w rozumieniu ustawy karnej, jest wymierzenie sankcji represyjnej (kary lub kary i środka prawnego, np. środka prawnego w postaci pozbawienia praw publicznych, zakazu prowadzenia pojazdów). W postępowaniu cywilnym z uwagi na typ konsekwencji wyróżnia się orzeczenia **konstytutywne** i **deklaratywne**. Orzeczenia **konstytutywne** powodują konsekwencje w postaci ustanowienia, zmiany lub ustalenia stosunku prawnego. Skutek ten może następować od chwili wydania orzeczenia (*ex nunc*), np. wyrok rozwodowy lub z mocą wsteczną (*ex tunc*), np. wyrok unieważniający małżeństwo. Orzeczenia **deklaratywne**, inaczej stwierdzające, ustalają konkretne stosunki prawne oraz wynikające z nich uprawnienia i obowiązki, natomiast nie powołują do życia nowych stosunków ani nie przekształcają lub uchylają stosunków już istniejących, np. ustalają istnienie stosunku własności, nakazują dłużnikowi zwrot pożyczonej sumy pieniędzy, nakazują naprawić wyrządzoną szkodę, itp.

W postępowaniu administracyjnym najczęściej organ wydający decyzje ustala, tworzy lub znosi uprawnienia i obowiązki adresata w sytuacjach określonych przez przepisy prawa administracyjnego materialnego. Decyzje te mają także charakter deklaracyjny lub konstytutywny. Przykładem decyzji o charakterze konstytutywnym jest, np. decyzja o wywłaszczeniach nieruchomości, zezwolenie na budowę, pozwolenie wodnoprawne na szczególne korzystanie z wód.

Proces stosowania prawa poddany jest daleko posuniętej formalizacji przez obowiązujące przepisy dotyczące procedury karnej, cywilnej i administracyjnej oraz kontroli nad prawidłowym jego przebiegiem, m.in. służą temu celowi wieloinstancyjność postępowania, nadzór Sądu Najwyższego nad działalnością wszystkich sądów w zakresie orzekania, sądownictwo administracyjne (Naczelny Sąd Administracyjny), instytucja Rzecznika Praw Obywatelskich.

3. Postawy adresatów wobec prawa

Normy prawne wyznaczają adresatom w określonych okolicznościach wzór powinienego zachowania. Jeżeli adresat zachowuje się zgodnie z owym wzorem, mówimy że realizuje normę prawną. Przestrzeganie normy prawnej oznacza jej **świadomą** realizację, czyli taką sytuację, kiedy adresat wie, że obowiązuje go norma o pewnej treści i właśnie z uwagi na nią postępuje w określony, wskazany sposób. Warunkiem koniecznym przestrzegania prawa jest jego znajomość przez adresatów. Muszą oni wiedzieć, jakie normy prawne obowiązują i znać ich treść. Wiadomości o obowiązującym prawie docierają do nich różnymi drogami: przez urzędowe ogłoszenia w oficjalnych dziennikach publikacyjnych, poprzez wiadomości i komunikaty ukazujące się w środkach masowego przekazu, korzystanie z fachowej obsługi prawnej, poprzez wymianę informacji w codziennych kontaktach międzyludzkich.

Jeżeli wiedza o obowiązującym prawie jest łatwo dostępna, przekazana w sposób rzetelny i zrozumiały dla adresatów, można oczekiwać większej efektywności oddziaływania norm prawnych.

Sama znajomość prawa nie wystarcza, aby obywatele go przestrzegali. Ludzie kierują się tutaj rozmaitymi pobudkami, np. obawą

przed grożącą sankcją, uznaniem danej normy za słuszną, celową, sprawiedliwą. Często liczą się z opinią własnego środowiska, w którym pewne normy są respektowane przez zdecydowaną większość jego członków, darzą szacunkiem podmiot stanowiący prawo.

W zależności od motywów leżących u podłoża przestrzegania prawa wyróżnia się trzy rodzaje postaw: a) **oportunizm**, b) **konformizm**, c) **legalizm**.

a) Postawa **oportunizmu** polega na tym, że prawo jest przestrzegane z obawy przed sankcją lub z chęci uzyskania jakiejś gratyfikacji, nagrody. Gotowość posłuchu wobec obowiązujących norm prawnych jest uzależniona od realnej możliwości wymierzenia sankcji lub uzyskania nagrody. Jeżeli jest ona nikła, normy prawne na ogół są nieprzestrzegane. Oportunista tylko wtedy postępuje zgodnie z normą, jeżeli jest to dla niego opłacalne – uniknie sankcji lub zostanie nagrodzony. Fakt aprobaty lub dezaprobaty treści danej normy jest dla niego bez znaczenia.

b) Postawa **konformizmu** wyraża się skłonnością posłuchu wobec norm prawnych, uznanych i przestrzeganych przez środowisko, z którym adresat utożsamia się lub chce być utożsamiany. Zamiast własną oceną prawa, konformista kieruje się opinią i poglądami występującymi w jego otoczeniu. Konformizm może się wyrażać zarówno w przestrzeganiu pewnych norm (bo są aprobowane przez środowisko), bądź w ich nieprzestrzeganiu (gdy środowisko je odrzuca). **Nonkonformizm** to postawa odmienna od tych, które dominują w danej grupie. Nonkonformista przestrzega normy, gdy wszyscy wokół je łamią, albo narusza normy, które są powszechnie respektowane.

c) Postawa **legalizmu** cechuje się gotowością przestrzegania wszelkich norm systemu prawa z tego powodu, że są to właśnie normy prawne, niezależnie od tego, jaką zawierają treść.

Legalizm opiera się na formalnej postawie wobec prawa – każda norma, niezależnie od aprobaty czy dezaprobaty jej treści jest uznawana za wiążącą, gdyż pochodzi od podmiotu, który jest władny do stanowienia obowiązującego prawa. Źródłem legalizmu mogą być rozmaite czynniki, np. przekonanie że państwo i prawo są instytucjami zaprowadzającymi ład i porządek w życiu społecznym, nawet jeże-

li pewne normy są niewygodne dla adresata lub niezgodne z jego ocenami i wartościami, długotrwale kształtowany nawyk przestrzegania norm prawnych, których przekroczenie było ongiś surowo karane. Postawa legalizmu, sama w sobie, jest moralnie obojętna i przez to może być niebezpieczna, jeśli treść prawa jest jawnie niesprawiedliwa, sprzeczna z ogólnoludzkimi ideałami humanistycznymi. Właśnie legalizmem, posłuchem wobec prawa traktowanym, jako rozkaz, który powinien być bezwzględnie wykonany, tłumaczyli się zbrodniarze hitlerowscy odpowiadający za zbrodnie ludobójstwa. Stąd też wskazuje się, że postawa legalizmu nie może polegać na bezkrytycznym posłuchu wobec każdego prawa, niezależnie od jego treści, lecz wobec takiego prawa, które właśnie ze względu na określoną treść, powinno być respektowane. Ponadto muszą istnieć legalne (określone przez prawo) mechanizmy dokonywania zmian w obowiązującym prawie, aby zapobiec jego konserwatyzmowi, nienadążaniu czy rozmijaniu się ze społecznie aprobowanymi wartościami.

Specyficzną postawą wobec prawa jest tzw. **cywilne nieposłuszeństwo**. Polega ono na manifestacyjnym, spektakularnym nieprzestrzeganiu określonych norm prawnych w celu wyrażenia protestu przeciw ich treści, ocenianej jako niesprawiedliwa, niesłuszna. Może być również skierowane przeciwko pewnym praktykom władzy publicznej, traktowanym jako nadużycie prawa, łamanie prawa, itp. Celem cywilnego nieposłuszeństwa jest zwrócenie uwagi organów państwa i opinii publicznej na potrzebę zmiany złego prawa lub przywrócenia praworządności.

Wymienione postawy mogą się w określonych okolicznościach do pewnego stopnia pokrywać. Cywilne nieposłuszeństwo jest postawą nonkonformistyczną w społeczeństwie, które nie reaguje na niepraworządne działania władzy, przestrzega obowiązującego prawa, mimo że uważa je za „złe” prawo. Legalizm może być równocześnie konformizmem, gdy postawa legalistyczna cechuje grupę stanowiącą dla konformisty punkt odniesienia.

Postawa konformizmu może łączyć się z oportunizmem, gdy dana osoba boi się nie tyle sankcji prawnej (może być niezbyt dolegliwa), co negatywnej reakcji środowiska, które dezaprobuje naruszanie pewnych norm, a więc jest dla niej opłacalne ich respektowanie.